

תכנית התערבות אינטגרטיבית לבתי ספר:
מערך טיפולי לילדים עם בעיות הסתגלות והתנהגות קשות
צוות CD תחנת "שלם"-שפ"ח ת"א-יפו
צילה טנא ודניאלה ברזמן

א. רציונל

בשנים ארוכות של עבודה פסיכולוגית במערכות החינוכיות נחשפנו לכך כי בכל ביי"ס קיים "גרעין קשה" של ילדים אשר השיטות החינוכיות הרגילות וההתערבויות הפסיכולוגיות המקובלות, אינן מצליחות לסייע להם להשתלב בצורה מסתגלת ובריאה במערכת החינוכית. ילדים אלה אינם ממצים את יכולתם בלמידה, מעורבים כל הזמן באירועים מפריעים ואלימים ויוצרים סביבה מעגלים בינאישיים שליליים, אשר הולכים ומסלימים עם השנים. השקעות חינוכיות וטיפוליות קצרות מועד, חלקיות ובלתי מתואמות, נמצאו בלתי יעילות וביה"ס הגיע בד"כ לאי-ספיקה ביכולת ההכלה של הילדים הללו, כאשר הפתרון היחידי עבורם הוא הרחקתם מן המסגרת הרגילה והשמתם במסגרות חינוכיות מיוחדות.

מטרת התוכנית הנה לפיכך - לבנות תוכנית אינטגרטיבית כוללת אשר:

1. נוגעת קודם כל בילדים עצמם אך בה בעת בכל הגורמים החינוכיים הקשורים אליהם (מורים מקצועיים, מחנכים והורים).
2. שומרת על רצף טיפולי ארוך-טווח ואיננה נקודתית בלבד.
3. מקיימת מערכת תמיכה הדדית וליווי עקבי של כל המעורבים בהפעלתה (הן בתחנה והן בביה"ס).
4. מוטמעת בהדרגה בביה"ס ובתחנה כדרך התמודדות פסיכו-חינוכית הכרחית במפגש עם ילדים קשים.

ב. רקע תיאורטי והגדרת אוכלוסיית היעד.

הילדים הנכנסים לתוכנית הם ברובם אלה שנכללים בתסמונות המוגדרות כ- Oppositional Defiant Disorder (O.D.D) או כהפרעות התנהגות (C.D) Conduct Disorder. אחרים הם ילדי A.D.H.D אשר קשייהם מתבטאים גם בהתנהגות מפריעה.

ויניקוט במאמרו "עבריינות כאות לתקווה" (ויניקוט, 1995) ראה את ההתנהגות האנטי-סוציאלית כקריאה אקטיבית לעזרה של ילד החווה אי סיפוק של צרכים ע"י דמויות מרכזיות בחייו וכך כסימן של תקווה.

פטרסון במאמרו "פרספקטיבה התפתחותית על התנהגות אנטי-סוציאלית" (Patterson, 1997) התרכז בהבנת המסגרת המשפחתית ויחסי הורה - ילד כגורמים העיקריים המשפיעים על התפתחות הפרעות התנהגות אצל ילדים. במאמרו הוא מפתח את תיאורית הפיקוח (Control theory) על פיה הורים הלוקים במשמעת נוקשה מדיי כמו גם להיפך הורים שהם חסרי פיקוח על ילדיהם גורמים לכשל בפיתוח יכולת השליטה העצמית של הילד. כמו כן

הוא מדגיש את הסכנה בהיווצרותן של אינטראקציות שליליות בין הילד להורים, אותן הוא מגדיר כאינטראקציות קוהרסיביות אשר נוטות להסלים עצמן במעגליות ולהתגבר הן בשכיחות, הן בכמות והן בעוצמה. פטרסון מייחס לפיכך חשיבות רבה לאחזקה של ההורות לאורך תקופה ממושכת ע"מ לעבור בהצלחה יחסית צמתים קשים (הגברת יכולת הכלה של ההורים במונחים של ויניקוט). כישורי הורות אינם נתון מובן מאליו ולחלק מן ההורים יש להקנות אותם בצורה שיטתית ומסודרת.

גם ספלטס במאמרו "טיפול בבעיות התנהגות טרום ביי"ס: אינטגרציה של מושגים מתחום הפסיכולוגיה ההתנהגותית ותאורית ה-Attachment" (Spelts, 1990), מדגיש את מקומם המרכזי של ההורים ביצירת התנהגויות מפריעות ופרובוקטיביות אצל הילדים וממליץ על שתי רמות הכרחיות של התערבות טיפולית על מנת לעצור זאת:

- 1) רמת למידה פונקציונאלית בה יש לעבוד עם ההורים על נושאים התפתחותיים, לאמנם בתקשורת ובמשחק עם ילדיהם ולהנחותם בשימוש במתודות ישירות ובלתי ישירות להצבת גבולות ולהפעלת סמכות.
- 2) רמה טיפולית-רגשית בה יש לגעת באספקטים האמוציונליים והקוגניטיביים של הקשר בין ההורים לילדיהם ובדפוסי התקשורת שהיו להורים עם הוריהם שלהם.

פונגי באחת ההרצאות שנתן בכנס בטמפרה פינלנד בנושא "עבודה מניעתית עם ילדים" (פונגי, 1996) מציין, כי התערבויות טיפוליות קונבנציונאליות (כולל טיפולים פרטניים ארוכי טווח) נמצאו פעמים רבות בלתי יעילות בשינוי התנהגויות שליליות אצל ילדים ונדרשה עבודה מערכתית כוללת ליצירת שינוי משמעותי ולעצירת מהלך התפתחותי בלתי תקין. פונגי מונה 5 סוגים של גורמים הקשורים זה בזה ואחראיים להתפתחות הפרעת התנהגות:

1. ביולוגיים (מין, קשיי טמפרמנט, היפראקטיביות ובעיות קוגניטיביות ושפתיות)
2. סוציולוגיים (עוני, צפיפות יתר, וכד').
3. סטרסורים וסטיות משפחתיות (אלכוהוליזם, דיכאון, בעיות אישות)
4. ניהול הורי בלתי אפקטיבי.
5. בעיות בקשר הראשוני אם-ילד (Attachment) לא בטוח או נמנע).

גם פונגי ראה בניהול הורי בלתי יעיל ובקושי של ההורים להקנות סוציאליזציה לילדיהם, את אחד הגורמים המכריעים בהתפתחות הפרעת התנהגות ולפיכך האמין שההורים חייבים להיות מוקד חשוב בעבודה על שינוי.

פונגי קושר בהפרעת הקשר הראשונית עם ההורים את ההפרעה בהתפתחות היכולת של הילד ל"מנטליזציה". מושג "המנטליזציה" הוא ייחודי לפונגי והוא ישמש גם אותנו להבנה טובה יותר של הפרעת ההתנהגות כלקות התפתחותית ראשונית. את הקושי במנטליזציה (הבנת תהליכים פנימיים של הנפש) מגדיר פונגי ב-4 אופנים, כגורם לקושי ב"קריאת" האחר (אמפטיה):

1. עניין מועט ברגשות ובמצבים מנטליים בכלל, שפוגע ביכולת להגיב למצוקה של האחר.
2. העדר חוש של אחריות אישית להתנהגויות ולתוצאות שלהן.
3. העדר תחושת העצמי כייצור בעל כוונות, מה שגורם לדה-הומניזציה של האחרים, וחוסר רגישות לעובדה שהם יצורים חושבים ומרגישים ולא רק ישויות פיזיות.
4. מגבלה ביכולת המטה-קוגניטיבית אשר גורמת לבלבול בין סיבה ומסובב, לסילופים של מה שנכון ולא נכון עפ"י הצרכים האישיים ולשרותם ולחוסר עקביות בהתנהגות.

בעיות התנהגות ובעיות חברתיות הן תוצר ישיר של עיכוב ביכולת המנטליזציה של ילדים והילדים המתאפיינים בהן זקוקים לפיכך לתהליכי תיקון ולהקניה של יכולות אלה באמצעות גורמים מתווכים - חינוכיים וטיפולים.

ג. הגורמים המעורבים בתוכנית הם :

באופן עקיף :

- 1) מנהלת ביה"ס אשר מביעה הסכמתה להפעלת התוכנית. (בכל תחילת שנה מפגש מנהלי בתי ספר בתחנה לשיווק התוכנית ודיווח על תוצאות).
- 2) צוות המורים אשר נחשף לעקרונות התוכנית ומוכן לשתף פעולה עמה.
- 3) מנהלת התחנה אשר מקצה תקנים (בסדנאות מורים קצרות טווח או ארוכות יותר עפ"י נכונות ביה"ס) לניהול התוכנית ולהכשרת וליווי הצוות המופעל. ומסייעת כמו-כן בתהליך השיווקי של התוכנית ובהפצתה.
- 4) צוות ההיגוי והחשיבה הפועל בתחנה באופן רציף.

באופן ישיר :

- 1) הילדים המאותרים כבעלי הפרעות התנהגות.
- 2) הוריהם של הילדים.
- 3) מורות עם רקע טיפולי אשר מקבלות בתחנה הכשרה לניהול ולהפעלה של התוכנית בבית ספרן ומוגדרות כמורות מתווכות.
- 4) מחנכים ומורים מקצועיים של ילדים המעורבים בתוכנית, אשר ממלאים כרטיסי התנהגות שוטפים ומקימים קשר רציף עם המורה המתווכת בביה"ס.
- 5) פסיכולוגים של בתי הספר המקיימים קשר תכוף עם המורות המתווכות ועפ"י הצורך עם מורי הילדים והוריהם
- 6) פסיכולוגים המנחים קבוצות הורים.
- 7) פסיכולוגים המכשירים את המורות המתווכות
- 8) פסיכולוגים אשר מפעילים סדנאות מורים בבתי הספר.
- 9) מרכזת התוכנית בתחנה אשר מפעילה חלקים של הפעילות באופן ישיר (כ- MODELING לפסיכולוגים האחרים) או מלווה אותה באופן עקיף ע"י הדרכת הפסיכולוגים המפעילים את התוכנית ופיתוח צוות החשיבה בתחנה.

ד. מרכיבי התוכנית והרציונל העומד מאחורי כל מרכיב:

1) תוכנית התנהגותית המופעלת עם כל ילד שנכנס לתוכנית באמצעות המורה המתווכת התוכנית כוללת בניית חוזה טיפולי והפעלה של כרטיסי התנהגות אותם ממלאים מורי הכיתה בה לומד הילד. הכרטיסים מועברים באופן שוטף למורה המתווכת וזו מסכמת אותם עם הילד ומעבירה את האינפורמציה באופן שבועי להורים ולמחנכת לתכנון חיזוקים והגברות בהתאם לתוצאות.

מטרת התוכנית ההתנהגותית היא להחזיר לילד שליטה בהתנהגותו, לעשות דיפרנציאציה בין חלקים התנהגותיים שונים שלו (שליליים פחות או יותר), לאפשר ע"י כך תזוזות חיוביות בהתנהגותו ולו הקטנות ביותר וכך להחזיר לילד ולמשפחה את התקווה לשינוי. ע"י השינויים בהתנהגות הילד מתאפשר לו לחוות תגובות חדשות וחיוביות של גורמים שונים בבי"ס כלפיו, בניגוד לתגובות הקודמות המוכרות ונפתחים עבורו מעגלי קשר חיוביים.

2) תוכנית תיווך המופעלת ע"י המורות המתווכות. מטרת התיווך היא לפתח את כישורי המנטליזציה של הילד ואת שפתו הרגשית ולסייע לו בקשריו עם הסובבים. התיווך נעשה:

- בין הילד לבין עצמו (הבנת המניעים להתנהגותו, אמפטיה לאחר ולרצונותיו, ניהול עצמי וניהול קונפליקטים וכ"ו).
- בין הילד למוריו (בירור רגשות כעס, תסכול וכ"ו ומקורותיהם).
- בין הילד לחבריו לכיתה (בירור קונפליקטים בינאישיים ואירועים אלימים ואימפולסיביים).
- בין הילד להוריו (שינוי בעמדות של ההורים כלפי הילד והתנהגותו ופתיחת ערוצי תקשורת חיוביים).
- בין ההורים לגורמים בביה"ס. (יצירת שיתוף פעולה במקום מאבקי כוח והטחת האשמות הדדית).

3) הכשרה דו-שנתית של המורות המתווכות. ההכשרה נעשית ע"י פסיכולוגים בכירים מן התחנה ומהווה השתלמות קבוצתית שהופכת בהמשך לקבוצת תמיכה וליווי של המורות המתווכות.

4) הפעלה של קבוצות הורים ותגבור של חלק מן ההורים בעבודה פרטנית בתחנה. הקבוצות ממוקדות בשתי הרמות העיקריות אותן ציין ספלס:

א. ברמת הלמידה הפונקציונאלית (דרכי תקשורת ומשמעת וזמן איכותי להורה ולילד ולכל אחד בנפרד)

ב. ברמה הטיפולית- רגשית (קבלה של קשיי הילד, ביטוי רגשי ושיתוף חברי הקבוצה בקשיים, באשמה, בשאיפות ובתסכולים).

5) סדנאות לחדרי מורים בהיקפים שונים עפ"י נכונות ביה"ס (החל משניים עד שלושה מפגשים לחשיפת התוכנית ועקרונות הפעלתה ולהצגה של זווית חדשה בתפיסת הילד עם הפרעות ההתנהגות ועד לתוכנית ארוכת טווח המציגה חלקים רחבים יותר מעקרונות התיווך, השיחה האמפטיית והשיחה הממשמעת, ניהול כיתה, ניתוח אירועים וכו').

ה. מחקר והערכה.

התוכנית מלווה במחקר, הערכה ומעקב המטרה העיקרית של המחקר היא לבדוק שיפור קונקרטי בהתנהגות הילדים, לעמוד על שינויים בעמדות של הורים, מנהלי בתי ספר ומורים לגבי הילד עם הפרעות התנהגות ולהעריך שינויים בתחושת הקומפלטיות של גורמים אלה בהתמודדות עם הילד, בעקבות החשיפה לתוכנית.

ו. סיכום ומסקנות:

הניסיון המצטבר בתחום ההתערבות הטיפולית-חינוכית לימד אותנו, כי ידע וכישורים של צוות חינוכי בתוך ביה"ס עשויים להשפיע בצורה מכרעת על הצלחת שילובם של ילדים מיוחדים בחינוך הרגיל, ועל צמצום השפעתם השלילית על התפקוד של כיתה שלמה או של בית הספר כולו. לפיכך, בנוסף להשלכות הישירות שיש להפעלת התוכנית על שיפור הסתגלותם של הילדים בעלי הפרעות ההתנהגות, נודעת חשיבות רבה להשלכות העקיפות ורחוקות הטווח אשר מושגות ע"י הכשרת צוות חינוכי ופסיכולוגי שיהיה כשיר להפעיל באופן עצמאי תוכנית התערבות מקיפה לכל הילדים המסווגים כבעלי קשיי הסתגלות והתנהגות במערכת החינוך. הציפייה היא שהשינוי בהתנהגותם של הילדים הקשים יביא גם לשיפור האקלים הכללי בכיתה ובביה"ס ולהפחתת האלימות בו ויאפשר למורים להתפנות למשימות חינוכיות חשובות אחרות.

העיקרון שנמצא יעיל ואקונומי ביותר בהפעלת התוכנית הינו השימוש במשאבים אנושיים הקיימים בתוך בתי הספר עצמם ובתחנות הפסיכולוגיות העובדות עמם, להקטנת התלות בגורמים מקצועיים חיצוניים, אשר עלותם בד"כ גבוהה בהרבה ותרומתם מוגבלת על פי רוב לפרקי זמן קצרים ללא מחויבות לליווי שוטף ולמעקב אחר תוצאות.

אנו רואים בתוכנית, דרך עבודה אשר צריכה להיות מופעלת באופן שיטתי וארוך טווח ומוטמעת עם הזמן הן בעבודתו השגרתית של הפסיכולוג החינוכי והן בעבודת ביה"ס, כחלק מן ההתמודדות עם ילדים בעלי צרכים חינוכיים וטיפוליים ייחודיים.

מטרה משנית שהושגה בקשר עם מנהלי בתי הספר והמורים היא שינוי בתדמית של השפ"ח ממגיב בלבד ליוזם, מריאקטיבי לפרואקטיבי. עבור המורות המתווכות התחנה הפכה למקום של למידה והכשרה וגם של תמיכה ועבור ההורים - למקום שפונים אליו ולא רק מופנים אליו.

1. ויניקוט, ד. ו. (1995). "עבריינות כסימן לתקווה". בתוך הכל מתחיל בבית, מסות מאת פסיכואנליטיקאי ע"מ (76 – 84). תל-אביב: הוצאת דביר.
2. פונגי פ. (1996) "מניעה – ה"מטרה" המתאימה לפסיכותרפיה של תינוקות". מתוך הרצאה שנתן בקונגרס בטמפרה פינלנד.
3. Patterson, G/R Debaryshe, B & Ramsey Elizabeth. (1997) A developmental perspective on antisocial behavior. In Gauvan, M & Cole, M (eds), Readings on the Development of Children (PP/263-271). New-York: W.H.Freeman and Company.
4. Spelts, M.L. (1990), The treatment of preschool conduct problems, In Greenberg, M.T. Cicchettid. & Cummings, E. M. (DES), Attachment in the Preschool Years, Theory, Research and Intervention (PP. 399-426). Chicago and London: The University of Chicago Press